

Enes Halilović

**AKO DUGO
GLEDAŠ U PONOR**

Dijalog o praznini

■ Laguna ■

---

*Ko se bori s čudovištima, mora paziti da pritom
i sam ne postane čudovište. I ako dugo gledaš u
ponor, i ponor gleda u tebe.*

Fridrih Niče
S one strane dobra i zla, 146.

Sadržaj

Ako dugo gledaš u ponor	9
Treba reći	205
<i>O autoru.</i>	207

GLAVA 0,1

Kazuje profesor Sipac.

Papirići. Predmeti. Poziv.

Tekst kuca Nejra Bugarin.

Iako je bio zamišljen i zanesen, ne može se reći da je djelovao izgubljeno. Ispadali mu papirići iz džepova, divlja brada dosegla do pojasa, a kosa krenula u svim pravcima. Odijelo mu bijaše razapeto na tijelu, beretka nesigurna na vjetru. Nosio je previše knjiga i novina, a u džepovima mnoge važne predmete: lupu, kašiku, ekser, ogledalce... ali uvijek kada bi poželio da napiše nešto, ispostavilo bi se da nema olovku. Kad se upoznaše, Nejra Bugarin, šankERICA, zatražila mu je broj telefona.

„Pozovi koji god hoćeš, javljam se na svaki broj“, rekao je profesor Sipac.

GLAVA PRVA

Kazuje Nejra Bugarin.
Sihir. Rat. Vojska. Kopile.
Tekst kuca profesor Sipac.

*Nijedna nije kao ona,
mladoženjo.*

Sapfa

Moja majka imala je otekle skočne zglobove. Gegala se kroz život. Za to je kriva njena majka, moja baka, koja je znala crnu magiju. Bila je udata – narod priča – ali je učinila zlo nevjesti koju je u kuću uveo brat njenog muža. Moja baka ispod praga stavila sihir. Ta lijepa žena, koja se zvala Sajma, izgubila je pamet čim je prešla preko praga.

Svi u porodici posumnjali su da je moja baka kriva, jer je ta žena, Sajma, bila ljepša od nje. Ispitivali su moju baku, a istovremeno liječili drugu snahu. Vodili su lijepu Sajmu raznim ljekarima, vodili je hodžama, popovima, vračevima

znanim i neznanim, ali sihir koji je pripremila moja baka bio je težak. Nisu ga mogli razvaliti.

Suočili su moju baku koja je, tada, nosila moju majku. Bijaše joj golem trbuh.

„Da li si ti postavila sihir ovoj nesrećnici, Sajmi?“, pitali su je.

„Nisam!“

„Ako nisi, zakuni se!“

„Nisam ja sihir postavila. Ako sam sihir postavila, dabogda rodila dijete razvaljeno“, rekla je moja baka.

Tako se zaklela. Krivo se zaklela.

I porodila se baka. I rodila se istina.

Baka rodila moju majku, ali moja majka nije prohodala ni sa tri godine. Rođena je sa oteklim skočnim zglobovima, kao da su izvaljeni. Liječili su Sajmu, lijepu nevjestu što je izgubila pamet, liječili kako su mogli i kako su čuli, ali uzalud. Liječili su i moju majku, ali uzalud. Majka nije mogla na noge; govorila je razgovijetno kao starica, ali nije mogla ustati sa postelje.

Dan po dan, i prohodala istina.

Razaznalo se zlo moje bake – omrzla je ljepšu od sebe i stavila ispod praga neke nečiste stvari, uz crne riječi, a sve namijenjeno toj nevjesti, Sajmi, koja je, u ludilu, skočila u bunar i skončala.

Okrvavljena ostala voda, pa je porodica ostala i bez vode, jer više niko nije htio piti iz bunara koji se ispunio prokletstvom. Moj djed je otjerao baku od kuće, ona izašla ćutke, a izlazeći, nad onim pragom, priznala svoj teški grijeh.

„Pokazalo se da si stavila sihir mojoj snahi. Ljubomorna si. Ona je ljepša od tebe. I još si se krivo zaklela, pa si rodila ovo. Idi i nosi svoju kćer, to ti je kazna za sve što si učinila“,

rekao je djed. Otjerao je baku kada je moja majka navršila četiri godine.

On je, potom, otišao u opštinu i promijenio ime svojoj kćeri, mojoj majci. Tražio je da izbrišu njeno prethodno ime, a nazvao je imenom Sajma kako moja baka ne bi mogla da skriva sramotu, crnu magiju i krivu kletvu zbog koje je moja majka rođena sa čim je rođena.

A narod se hrani bilo čijom nesrećom, teškim prokletstvom i tuđom bolešću.

Baka prihvatila sramotu. Živjela postidjena, i, kako i dolikuje, sram je nosila pognute glave. Kao kaznu, prihvatila je da se njena kći zove Sajma, po onoj Sajmi koju je otjerala u ludilo, i u bunar.

Moja majka, Sajma, mrzela je svoju majku koja je radila na autobuskoj stanici, u klozetu. Majka je prohodala tek sa sedam godina i cijelog života jedva se kretala, a baka je život provela u mirisu mokraće, među zidovima na kojima su ispisane psovke. Venula je čekajući sitan novac i gledajući kako putnici i stanične dangube istresaju mokraću u pisoare i slušajući otvrdle zadnjice kako se istovaraju, uz zvuke.

Majka je u komšiluku, u školi, i na ulici, nosila sramotu zbog krivice njene majke. Ipak, majka mi je dala ime koje je dato njoj na rođenju – Nejra. Kao da je htjela da se vrati na nešto što je prošlo. Kao da je htjela da se vrati na ono vrijeme kad je bila dojenče u koje niko nije upirao prstom.

Prokletstvo moje majke preraslo je našu kuću, pričalo se u narodu o tome. Koliko puta sam osjetila kako me pitaju ko sam i čija sam, i onda im usta zastanu.

Na mom potiljku urezani mnogi pogledi, u moju krv slile se riječi: „E, njena majka je... znaš onu priču, njena baka je stavila crnu magiju, pa je kazna stigla njenu kćer... krivo se zaklela...“

I svi pominju izreku: „Učin doček.“

Majka je strpljivo nosila svoju sudbinu. I porugu. I bruku.

Tako je nastala moja majka.

A otac?

Ocu je bruka stavljena u prezime. Taj grad, pljuje i svoje najbolje, a kamoli siromašne i postidjene.

Polovinom 1943. moja baka po ocu prosula je vodu preko praga. Tek udata, nadala se da će njen muž, živ i zdrav, opet podlagati furunu u njihovoj trošnoj kući. Odveden je na neznano ratište, ni čizma mu se nije vratila. Okupatori su prisilno mobilisali mlade ljude. Na pozivu je pisalo da će svako ko se ne odazove odgovarati pred vojnim sudom. Ko god se brijao mogao je dobiti uniformu, za rat i za smrt.

Moj otac rođen je ljeta 1945. kada je muž moje bake uveliko trunuo u uniformi koju nije tražio. Grad, željan bruke i trača, jezicima je odrao leđa mojoj baki.

„Ona nosi kopile“, govorilo se.

„Čovjek joj se negdje raspada, a ona nosi kopile“, govorilo se. Baku je iz kuće izbacila porodica njenog muža čim su opazili kako joj trbuh púpi. Izašavši na ulicu, ostala je bez svijesti. Ležala je dugo u blatu.

Neki ljekar, dva je mjeseca držao moju baku na bolničkom krevetu, jer znao je da ona nema kud sa ulice.

Napravila dijete u ratu, a rodila ga u slobodi. Kad je rodila mog oca, baka nije ni mogla vanbračnom sinu dati muževljevo prezime.

„Muž ti je izdajnik, izdao zemlju... a tebi svaka čast, ti si izdajnika izdala“, tako je rekao službenik u opštini kad je baka otišla da mog oca upiše u knjige.

„Sve se kurve kurvaju u nevrijeme, a ti si se prokurvala u pravo vrijeme – dok ti je muž krvario za Švabe“, i to je rekao službenik.

Kada su računali šta je bilo prije devet mjeseci, majka i službenik saglasiše se da je mog oca pravio pripadnik bugarske partizanske jedinice koja je, pred kraj rata, protutnjala kroz grad.

Tako je moj otac dobio prezime Bugarin.

Eto, ja sam Nejra Bugarin. Ne znam, da li je čudnije kako sam dobila majčino ime, ili odakle mi ovo prezime.

„Ja sam prvo kopile u gradu oslobođenom od okupatora“, govorio je kasnije moj otac. I smijao se tome.

„Majka mi je rekla sve u vezi mog rođenja, sve te teške riječi, ali ime mog oca nije mi rekla. Ja to i nisam želio čuti. Dovoljno je da budem Bugarin, jer to mi je i nacionalnost i prezime“, govorio je moj otac.

Baka, očeva majka, poratne godine provela je u bolnici. Isti onaj ljekar što ju je primio trudnu na ležanje, da bi imala gdje da prespava, zaposlio ju je kao čistačicu. I, to je bio njen život. Obrukana, plaćala je sobu punu vlage negdje u blizini bolnice, a na grudnom odjeljenju čistila je krv, gnoj, ispljuvke, jod i jad. Njena braća i otac nikada je nisu pogledali u oči. Čak ni dok su umirali u toj bolnici, nisu joj oprostili.

Pomišljam, ponekad – možda je moju baku, očevu majku, zavolio taj ljekar, možda su se s vremenom zbližili, ugrinjali jedno uz drugo. A možda se samo sažalio, radi djeteta.

Moj otac, odrastao je kao zvanični gradski kurvin sin. I on sam se tome smijao. Sudbinu svoju nije doznao od majke. Sve su mu rekla djeca, na ulici, u igri. Krmeljivi grad opričava bruku, a djeca – sve što u kućama čuju, iznesu na ulicu. Mogu da zamislim pitanja koja su djeca postavljala mom ocu, djeca koja vole da su obaviještena o svemu i koja uvijek ispričaju sve što znaju.

Mogle su to biti ove riječi: *Ti si kopile, znaš li to? Tvoj otac je izdajnik, ali on ti nije pravi otac, da li ti je rekla majka? A*

kaže li ti majka s kim te pravila? Takva su naša djeca. Takvi smo mi.

Dok je bila trudna, u bakin trbuh ulazili su jezici kao što prokleti đavoli ulaze u klozet. Poslije porođaja, bakinu sudbinu razvlačila su gradska usta kao što gladne lisice rastržu krvavu posteljicu, nakon iznenadnog porođaja u planini.

Uvijek sam se pitala: da li je taj bugarski vojnik ikada pomislio da je ostalo nešto živo iza njegovog pohoda? Da li je makar sanjao usta mog oca kako mrve koranicu hljeba?

Poslije Drugog svjetskog rata, grad se složio: moja baka je kurva i moj otac je kopile. Umjesto da osuđuju fašiste i ubice, sugrađani su, složno, osudili moju baku. Svi odreda, pismeni i nepismeni, vlast i narod, glasači i oni što su ostali bez prava glasa, jezicima su vezali moju baku za stub srama.

Poratnih godina krenula je kampanja da naše žene sklone feredže sa lica. Čak je organizovan i miting kako bi narodu objasnili da idealno društvo traži ženu otkrivenog lica; i... jedna po jedna, otkriše se žene. Neka milom, neka silom. Moja baka, očeva majka, posljednja je skinula feredžu s lica.

„Majka je osjećala stid zbog onoga što je sebi dopustila. Bila je sretna što feredžom skriva lice, da manje upiru prste prema njoj, ali, otkrila se. Znala da ću, cijelog života, ostati upljuvano kopile“, govorio je moj otac.

Pričala sam profesoru Sipcu da je moj otac od malih nogu zavolio filozofiju. Mršav i slabunjav, nije bio za sport; zamišljen i ucviljen, morao je naći nešto čime bi podigao svoju cijenu, ubijenu i prije no što je vrisnuo iz majke. Zagledao se u filozofske knjige. Isprva je iz biblioteke uzimao knjige o filozofima. Upoređivao je brade filozofa i smijao se Ahilu i kornjači, Empedokleovoj sandali ili Diogenovom buretu. U višim razredima osnovne škole otac je uzimao debele knjige Hegela, Kanta, Aristotela. Ništa nije razumio,

ali bi na časovima čitao te knjižurde zbog kojih je dobijao slabe ocjene.

Nastavnici su govorili da on čita ono što ne treba da čita.

„Samo opterećuješ glavu tim stvarima.“

„Polako, ima vremena.“

„Uči ti ono što treba za školu. Nećeš se od filozofije hljeba najesti“, govorili su nastavnici.

U školi su ga prozvali Filozof. To je obradovalo mog oca, bolje nego da ga zovu Kopile.

Pričao mi je da bi uvijek strecnuo kad bi ga neko pozvao prezimenom Bugarin, jer je to, ipak, doživljavao kao pominjanie neznanog oca, a ne kao svoje prezime.

Otac je osnovnu školu završio bez jakne, a kod nas se loži od septembra do juna. U nižim razredima osnovne škole otac je nosio neki plavi džemper. Čuvali smo fotografiju njegovog odjeljenja: svi gledaju u foto-aparat, a otac, u tom džemperu, gleda u nešto nejasno i daleko. Njegova majka, donijela je taj džemper iz bolnice. Zaboravljen, ostao je na nečijem toplom krevetu. Dvourmili se, plašili se i majka i sin: da li je taj džemper zaista zaboravljen ili je nekome dijete bilo toliko bolesno te je ostavio džemper kako bi, na taj način, predao bolest onome koji ga obuče.

„Bio sam nesretan i bolestan, i ranije, bez tog džempera, ali i kasnije sa njim“, govorio mi je otac. U njegove nejake grudi uvukli se kašalj i raznobojni šljajmovi.

U šestom razredu, kad je otac prerastao plavi džemper, dobio je i jektiku. Tri mjeseca ležao je na grudnom odeljenju. Njegove ispljuvke čistila je njegova majka. Uveče je bdila nad njim, pjevala mu uspavanke.

„To su jedine pjesme koje sam čuo od majke“, govorio je moj otac.

Golobrad bijaše, ali je na nahtkasni, u bolnici, držao Hegelovu *Filozofiju istorije* i Aristotelov *Organon*. Ništa nije razumio, ali se skrivao iza debelih knjiga. A možda su stariji sve to shvatali, i žalili ga.

„Godinama sam osjećao stid, težak kao tuč... Ljekari i medicinske sestre, ipak, znali su ko sam ja. Sin siromašne čistačice, balavac koji se skriva iza debelih knjiga. Čitao sam u školi da su mnogi misleći ljudi 19. vijeka болоvali od jek-tike. Želio sam, da u bolnici misle, kako sam noćima čitao i tako zaboravljao da založim šporet. Želio sam, da misle, kako sam toliko udubljen, u tu filozofiju, da ne osjećam tijelo koje drhti u studenoj sobi“, govorio je otac.

Onaj ljekar, koji je zaposlio očevu majku, poklonio mu je jedan džemper kad je otpušten sa odjeljenja. Ljekar je, tada, rekao mojoj baki kako dijete treba da nosi deblji džemper ispod jakne.

Ona se stidjela da kaže kako njen sin nije imao jaknu. Baka, koju nisam vidjela, iako je godinama radila kao čistačica, nikada nije primljena u rad za stalno. Vazda su joj u bolnici produžavali ugovor. Ona i nije imala obraza da traži stalni posao. Živjela je kao jadnica i bila je spremna da umre kao jadnica. Kao ništa.

Žensku samoću liječila je tako što je grčila moga oca u postelji, čedo svoje. Ona, majka, ljubila je njegove ruke iznad laktova, pritiskala njegovo nejakno tijelo uz svoje kosti obložene kožom.

Baka je donosila mom ocu ostatke bolničke hrane, ali su oboje ostali željni voća. U noćima, kad se čovjek ukazuje sebi kao prst pred okom, otac bi se napravio da spava, a na njegove obraze kanula bi bakina suza. Teška.

Baka je poslala sina u Sarajevo, u medresu.

„U medresi su djeca imala krevet i hranu. Bila je spremna da me odvoji od sebe, kako bih imao masniju kašiku“, sjećao se moj otac.

Ocu nije bilo jasno, zašto ga majka nije uputila u vojnu školu.

„Možda bi me država uzela na kazan, jer majčin muž koji je stradao sa fašistima nije bio moj otac. Niko mi nije mogao prebaciti da sam sin izdajnika“, govorio je otac.

„A možda je majka mislila da onako mršav neću imati snage pušku da nosim.“

Možda ona nije željela da njen sin obuče uniformu, jer uniforma je došla glave njenom mužu.

Topila se i pretopila, usamljena, prokurvana, postidjena, gladna, sa džogerom u nejakim rukama, u iznajmljenoj sobi gdje se, od vlage, gule zidovi i raspadaju kocke šećera. Moj otac nije jurio za loptom, nije imao bicikl, nije išao na more. Koristili su poljski klozet i baka je morala da prati mog oca na noćno mokrenje, jer se plašio – doći će karakondžule i povesti ga u krše. Kada su očevi vršnjaci počeli da se hvale televizorima, baka je, od nekog pacijenta u bolnici, dobila tranzistor na poklon.

Danju su slušali pjesme, ali baka nije pjevala ništa osim uspavanki. Noći su provodili uz treptaje jedine sijalice, gledali su ispucali, vlažni plafon koji je dobijao neke nove oblike baš kao kad se snovi neutješениh ljudi pretaču iz rupe u ambis i natrag u rupu.

GLAVA 1,1

Kazuje profesor Sipac.
Arhe. Vazduh. Voda. Materija.
Tekst kuca Nejra Bugarin.

I govorio je profesor Sipac: „Tales je smatrao da je voda pramaterija. Anaksimien, pak, dao je vazduhu taj status – čovjek živi koliko je kadar da diše – a Anaksimandar je spomenuo *apeiron*, to je beskrajno koje ne stari i ne raspada se. Ja imam svoje mišljenje, ali dođu vremena kada to mišljenje ostane u meni.“

GLAVA DRUGA

Kazuje Nejra Bugarin.
Sin. Grijeh. Ime. Vrt.
Tekst kuca profesor Sipac.

Ni pčela ni med za mene.

Sapfa

Moj otac, pokazao je, meni, svoj život kao ranu od sablje – pokazao je kožu, krv, kost i koštanu srž. Nisam imala igračke, nije me vodio na more, nisam trenirala neki sport, niti išla na folklor. Zapitkivala sam, morao je sve da mi priča, i ostao je bez tajni.

U gradu se pričalo: kurva poslala sina da uči za hodžu. Bilo je to u jesen 1960. godine. Kao petnaestogodišnjak, otac je pošao u Sarajevo, u medresu, a ni slutio nije da je tek rođena ona koja će mu biti žena – moja majka čiji skočni zglobovi svjedoče o zlobi njene majke.

Tih poratnih godina vjera se u narodu gasila, iz dana u dan skrivala se i gubila. Niko u gradu nije rekao kako se

jedna duša pokajala i poslala sina na pravi put. Ne. Svi su govorili: „Kurva se skriva iza sina.“

Sve to, ušlo je u uši mojem ocu.

Sve što je zapamtio, meni je rekao.

On bijaše vjernik. Otišao je na školovanje i ponio onaj džemper koji mu je poklonio dobroćudni ljekar.

„Sve što se dešava je sudbina“, govorio mi je otac.

On je bio, možda, jedini učenik medrese koji je u veliki grad stigao noseći stvari u kesama.

I u medresi je otac čitao filozofiju, i ostao mu je nadimak Filozof. Tamo, trista kilometara od naše provincije, nisu znali da je otac rođen kao kopile. Prvu godinu u medresi, proveo je otac bez sramote, kao i druga djeca. Ipak, naredne godine, kad je jedan dječak iz našeg grada došao na školovanje, razglasio je priču o čistačici koju je jahao bugarski partizan.

„Odmah sam shvatio. Saznali su. Sve mi je bilo jasno po pogledima njihovim... još kad mi je jedan drug, u bezazlenoj prepirci, rekao da sam kurvin sin...“

Otac je rano saznao da i među hodžama ima onih kojima su pare draže od istine. Kada je završio drugi razred, došao je otac kući, na raspust. „Hajde sa nama. Zaradićeš. Kupićeš jaknu“, rekao je neki hodža mom ocu.

„Idemo, umro je jedan, idemo da ga činimo *dever*“, rekao je taj hodža.

„Šta je to *dever*? Mi to u medresi nismo učili“, pitao je moj otac.

„Naučićeš, ne brini, nije teško“, rekao je hodža.

Dever! Učiniti mrtvacu *dever*. Bio je to ritual kao bajagi otkupljivanja grijehova. Danas, srećom, nema toga, ali nekada, u komunizmu, pojedine hodže varale su narod uz *dever*. Trojica prevaranata povelu su mog oca u neku porodicu koja je tek ukopala mrtvacu. Narod se razišao sa groblja, rodbina

se vratila kući, a oni stigli – trojica hodža i moj otac, tada učenik medrese koji prvi put bijaše čuo za *dever*.

Hodže rekoše mom ocu, lako će se uklopiti i lako naučiti, samo ne treba mnogo da zapitkuje pred ožalošćenim ukućanima.

Posijedali su u krug, i okretali jedan konopac na kojem bijaše četrdeset četiri čvora. Išao je konopac iz ruke u ruku, u krug, kao zmija. Oko njih, bila je rodbina umrlog.

„Vaš ukućanin je sada mejt, u grobu. Mi smo voljni da mu pomognemo“, rekao je jedan od hodža.

Neko iz rodbine umrlog spustio šaku para nasred sobe. *Dever* je započeo.

Jedan, do moga oca, šaptao je nešto potpuno nerazgovijetno. Bijahu to riječi: „Škrebi, škrabi, Škrabane; škrebi, škrabi, Škrabane.“

Otac je shvatio, te riječi nisu ni molitva ni obred. Čekao je da sazna, kuda vodi taj *dever*.

Jedan hodža neprestano je šaputao te besmislene riječi, a njih četvorica okretala su konopac sa četrdeset četiri čvora.

Najednom, hodža koji izgovara riječi, uzviknuo bi neko me od ostale trojice koji su držali i okretali konopac: „Uzimaš li ovaj grijeh na sebe?!“

„Uzimam“, odgovorio bi upitani.

Kad je upitan, i moj otac je odgovorio: „Uzimam.“

„To mi je bila najteža riječ, jer mi bijaše jasno kakva se prevara tu vrši. Do tada, ja nisam ni znao za taj *dever*. Namjeravao sam, da uzmem novac i potrošim, ali da, potom, profesorima u medresi prijavim ove hodže prevarante koji se griješe, varaju i pljačkaju sirotinju“, rekao mi je otac.

Rodbina je bacala pare nasred sobe, trojica hodža i moj otac okretali su konopac sa čvorovima i preuzimali grijehe mrtvaca koji je već bio u grobu. I... kad je tom prevarantskom

činu došao kraj, hodže rekoše rodbini da se udalji. Trojica uzeše novac, prebrojaše i podijeliše.

„A zašto vama više nego meni? Pa i ja sam uzeo grijeh na sebe isto koliko i vi. Čak sam četrdeset četiri puta preuzimao grijeh na sebe, baš koliko i vi“, bunio se moj otac.

Hodže mu rekoše da oni imaju po četiri razreda medrese, a on je tek završio drugi razred, pa kad završi školovanje, moći će da uzima jednako.

„Mi smo te zvali, jer nam je četvrti zauzet. Eto, naučio si kako se čini *dever* i budi zadovoljan sa upola para“, rekoše hodže mom ocu.

„Ma vi ste lopovi i prevaranti!“, reče moj otac i baci pare koje su mu dali. Bijaše to prvi put da se razdrao u životu.

Jedva je čekao da najesen ode u medresu, i da uglednim profesorima ispriča, kakva se prevara vrši.

No, hodže su bile brže.

Neko od ove trojice preduhitrio je mog oca. Oni su, tokom raspusta, bili u vezi sa profesorima medrese. I direktorom. Napisali pismo. Potpisali se. I svašta napričali o mom ocu.

Otac dobio telegram. Kratko i jasno: *izbačen iz medrese*.

Umjesto da krene u treći razred, ostao je, pored majke, u vlažnoj sobi.

Tada, u komunističko vrijeme, medresa je bila kao ostrvo. Dva razreda nisu mu priznata, pa je otac krenuo ponovo u prvi razred srednje škole. Ispričao je svoj slučaj direktoru Gimnazije, koji ga i nije saslušao do kraja.

„Naš komunistički sistem raskrstio je sa religijom i bajkama. Idi ti, Bugarine, u tehničku školu, na zanat. Moraćeš srednju školu iz početka“, rekao je mom ocu direktor Gimnazije.

Otac je upisao tehničku školu, smjer za metaloglođače. Ali sebe je glodao. Zašto je izbačen iz medrese?

Onaj koji donosi, taj i odnosi: kada je na zimski raspust doputovao onaj đak koji je, tamo u medresi, ispričao priču o mom ocu – kopiletu, ispričao je ocu i o tome šta se proćulo meću đacima i profesorima, zbog čega je izbaćen.

„Neke hodže su javile da brukaš medresu, jer si počeo da, nakon sahrana, ulaziš u ucviljene kuće i činiš *dever*“, rekao je taj mome ocu.

„Koliko smo plakali majka i ja, plakali i grlili se u našoj vlažnoj sobi“, sjećao se otac.

Izučio je metaloglođački zanat, ali ostao mu je nadimak: Filozof.

Tek u vojsci najeo se kao čovjek. I načinio se čovjekom. Igrao uz muziku, stekao vozačku dozvolu za kamion. I u vojku je stigao noseći stvari u kesama.

Vojnici su pisali pisma djevojkama i ukućanima, a on je, svakodnevno, pisao pisma majci. Ona, nepismena, čuvala ih je – u njedrima. Kada bi došao kući, a to se tokom vojnog roka desilo samo dvaput, čitao bi svojoj majci ono što je pisao iz vojske.

Ona slušala i plakala.

Otac bi proćitao nekoliko pisama, i zastao bi. Pa bi plakali zajedno. Više od sto pisama ostalo je neproćitano.

Kad je konačno odslužio vojku, uzalud je tražio posao. Iz vojske je donio sanduk koji mu je poklonio neki oficir. Bilo je to prvo što je otac unio u dom, u tuđu sobu koja je lićila na memljivu ćeliju.

Plata čistaćice koja je radila na ugovor jedva je pokrivala kiriju za sobu, vlažnu i čemernu.

Nije bila njihova muka u tome što su često bili gladni, no što se nikad nisu zasitili.

Otac je obijao pragove. Želio da radi, bilo šta i bilo gdje.

Zima 1968. godine bila je neobično oštra. Drva su kupili na kredit, a nisu imali novca za luč. Za potpalu su koristili čak i očeva nepročitana pisma iz vojske.

Otac je želio da ode u Njemačku, na arbajt.

„Majko, mnogi idu. Ima posla tamo.“

Majka je rekla da mu neće stati na put.

„Zaradiću. Ili ću te dovesti tamo, ili ću brzo doći. Kupiću ovdje plac i napraviti kuću“, rekao je otac i spakovao siro-tinjluk u drveni kofer.

Želio je da, kao autostoper, pođe drumovima i crnog i bijelog svijeta.

I, krenuo je.

Ali, čim napravi tri koraka iza praga, majka ga pozva. Imao je šta i da vidi. Ona je držala na dlanu dojku izvađenu iz bluze.

„Sine, ne odlazi tako ti ovoga mlijeka što si popio.“

I pala je preko praga.

A trebalo je majku ukopati. Od čega?

Onaj hodža što je činio *dever* nije dao popust, pa se moj otac u komšiluku zadužio da bi spustio majku u zemlju. Tako je bilo; iako je baka živjela u nemaštini, živjela je bez duga, ali je preko duga otišla u zemlju.

Ni desetak ljudi nije je ispratilo do groblja. Nekoliko staraca i nekoliko komšija, nijednog očevog školskog druga. Premorili se noseći mejta na tabutu.

Hoćemo li halaliti ovoj sestri, ako je među nama na ovom svijetu ostala ružna riječ ili kakva zamjerka, hoćemo li oprostiti?, pitao je hodža, pošto su vlažnu zemlju nabacali na majku mog oca.

Halalosun, rekoše prisutni, *neka je prosto*.

I ćutke se razidoše.

I otac se vrati u tuđu sobu, u svoju vlagu.

Kuda, kako? Kako i kuda, od čega?, pitao se otac.

Tražio je posao, obijao pragove, raspitivao...

„A čiji si ti, momče?“, pitali bi ga.

Kada bi otac odgovorio, ti koji su upitali, kratko bi dodali:

„Aha, da, da... dobro. Ako bude nešto, zvaćemo te.“

Dugo je obijao pragove.

„Aha, da, da... dobro. Ako bude nešto, zvaćemo te.“

Primiše oca u kamenolom. Tamo gdje niko nije htio. Na miniranje. Otac je postavljao dinamit, dizao stijene u vazduh, upoznavao dušu kamena. Nastavio je da plaća onu vlažnu sobu što je postala trošna kao kocka šećera zamočena u kafu.

Za to vrijeme, moja majka, išla je u školu. A kako je išla? Nogu pred nogu, stopu pred stopu, jedva.

Mnogo mi je majka pričala, pričala i plakala, o školi.

Majka se nije stidjela bolesnih nogu koliko bušnih cipela. Sve močvare ovoga svijeta uvirale su u njene cipele. Kad bi je nastavnici u školi pitali: *čija si?*, majka bi odgovorila.

„Aha, da, da... dobro.“

Ali, djeca su bila, i ostala, surova. Donosila su one priče koje su kolale po narodu, dopričavale se po kućama i kitile.

„A znaš li ti, zašto ne možeš pravilno da hodiš?“

Majka bi ćutala.

„Ja ću da ti kažem. Tvoja majka stavila je sibir nekoj ženi, pa je ta žena pomahnitala, a tvoja majka se krivo zaklela pa je rodila tebe, takvu“, govorila su djeca *ono* što je provincija razvlačila.

Mnogo vole da tumače sudbinu, oni koji njome ne gospodare.

Desilo se i to da neka djevojčica, povodom 8. marta, piše zadatak na temu *Mama*. Ali, među svim dobrim mamama,

---

ona je odabrala da piše o mami koja je učinila zlo zbog kojeg drugarica Sajma ne može da hoda i da se igra s nama.

Učiteljica je moju majku naučila slovima tek u četvrtom razredu. I nikad od nje nije zatražila da pjeva na času.

Bilo je i djece koja su pitala: *zašto Sajma ne pjeva?* Ili bi rekla – ako već ne radi fizičko vaspitanje, morala bi da pjeva na muzičkom.

„Ništa vi ne brinite, djeco, Sajma i ja radićemo kako mi hoćemo“, govorila je učiteljica.

A kasnije, nastavnici? Oni i nisu mnogo tražili od moje majke.

Jedan među njima čak je rekao: „Dosta je što dolaziš u školu; ne moraš ni dolaziti kad su poledene ulice.“

A majka je samo gledala kroz klupu i kroz pod. Sve to, oplakala je mnogo kasnije, meni pričajući.

A njena majka, zarađivala je sitniš u klozetu, na autobuskoj stanici. Autobusi odlazili, svakog dana ljudi odlazili, ali majčina majka nije mogla umaći od sudbine. Njen bivši muž, moj djed, nije se javljao i nikada nije kupio mojoj majci ni igračku. Oženio se i dobio dva sina. Imao je zemlju van grada, voćnjak i vrt, sijao žita.